

ЦИВІЛІСТИКА**ДУЛІБА Є. В.,**

доктор юридичних наук, доцент,
професор кафедри конституційного
права та галузевих дисциплін
(Навчально-науковий інститут права
Національного університету водного
господарства та природокористування)

ХМАРА М. В.,

кандидат філософських наук, доцент,
доцент кафедри кримінально-правових
та адміністративно-правових дисциплін
(Приватний вищий навчальний заклад
«Міжнародний економіко-гуманітарний
університет імені академіка
Степана Дем'ячука»)

УДК 347.6

DOI <https://doi.org/10.32842/2078-3736/2022.4.10>**ВИВЕЗЕННЯ ДІТЕЙ ЗА МЕЖІ УКРАЇНИ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ:
ПРАВОВЕ РЕГУЛЮВАННЯ І ОСОБЛИВОСТІ ВИРІШЕННЯ СПОРІВ
ЩОДО ЇХ ПОВЕРНЕННЯ**

У статті розкрито особливості правового регулювання вивезення дітей з України в умовах воєнного стану та вирішення спорів щодо їх повернення. Проаналізовано правове регулювання вивезення дітей за межі України до 24 лютого 2022 року та після ведення воєнного стану на території України.

Розглянуто основні аспекти врегулювання процесу повернення дитини до України відповідно до Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей, що забезпечує процес, за допомогою якого батьки можуть повернути свою дитину до рідної країни між договірними державами.

Зазначено, що застосування механізму повернення дитини до України згідно з Конвенцією про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей можливе лише після закінчення строку, на який було введено воєнний стан. Доведено, що вивезення дітей за межі України в умовах воєнного стану не може розглядатися як незаконне у зв'язку з реалізацією одного з батьків обов'язку щодо забезпечення безпеки дитини, піклування про її фізичне, психологічне і моральне здоров'я (батьківської відповідальності за дитину), оскільки таке повернення може порушити фундаментальні принципи прав людини та основних свобод.

Акцентовано увагу на тому, що будь-які дії та рішення батьків та органів публічної влади мають базуватися на забезпеченні найкращих інтересів дитини, що за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків.

Зроблено висновок, що в умовах воєнного стану альтернативою врегулювання конфлікту між батьками, гнучким механізмом вирішення проблем участі у вихованні і піклуванні дитини є сімейна медіація. Саме сімейна медіація та залучення медіатора до вирішення конфліктної ситуації може допомогти усунути розбіжності між подружжям або колишнім подружжям у питаннях, що стосуються дитини (спілкування з дитиною, прийняття участі у вихованні і розвитку дитини) з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Ключові слова: права дитини, права і обов'язки батьків, найкращі інтереси батьків, сімейні спори, вивезення за межі України, неправомірне вивезення, утримання дитини, сімейна медіація.

Duliba Ye. V., Khmara M. V. The removal of children from Ukraine in conditions of martial law: regulation and peculiarities of dispute resolution concerning their return

The article reveals the peculiarities of the legal regulation of the removal of children from Ukraine in conditions of martial law and the dispute resolution concerning their return. The legal regulation of the removal of children from Ukraine until February 24, 2022, and after the imposition of martial law on the territory of Ukraine is analysed.

The main aspects of the regulation of the process of returning a child to Ukraine in accordance with the Convention on Civil Legal Aspects of International Child Abduction are considered.

It is proved that the removal of the children from Ukraine under martial law cannot be considered illegal in connection with the implementation of the duty of one of the parents to ensure the safety of the child, care for its physical, psychological and moral health (parental responsibility for the child), as such return may violate the fundamental principles of human rights and fundamental freedoms.

It is noted that the application of the mechanism of child return to Ukraine in accordance with the Convention on Civil and Legal aspects of International Child abduction is possible only after the expiration of the period for which martial law.

It is concluded that in the conditions of martial law family mediation is an alternative to conflict resolution between parents, a flexible mechanism for solving the problems of participation in raising and caring for a child. Family mediation and the involvement of a mediator in resolving a conflict situation can help to resolve the differences between former spouses in the issues concerning the child (communication with the child, taking part in the upbringing and development of the child), taking into account the best interests of the child.

Key words: child rights, parental rights and responsibilities, best interests of the child, family disputes, removal from Ukraine, illegal removal, child retention, return, family mediation.

Вступ. Частина 4 статті 38 Конвенції ООН про права дитини передбачає обов'язок держави-учасниці вжити всіх можливих заходів з метою забезпечення захисту дітей, яких торкається збройних конфлікт та догляду за ними[1].

З початком військової агресії російської федерації проти України та введення воєнного стану на території нашої держави, до чинного законодавства України внесено чимало змін. Однією з таких змін стало ведення положення щодо виїзду за межі України дітей, які не досягли 16-річного віку без нотаріально посвідченої згоди другого з батьків. Ці зміни призвели до виникнення численних ситуацій та конфліктів, коли один з батьків не може спілкуватися зі своєю дитиною, приймати участь у її вихованні і звертається до адвокатів з метою повернення незаконно вивезеної дитини до України.

Питання про вивезення дітей за межі України досліджувалася багатьма вченими. Зокрема, вченою Кириченко Т. у науковій праці «Правові проблеми незаконного вивезення дитини з країни постійного місця проживання» (2019) здійснено характеристику категорії незаконного вивезення дитини з постійного місця проживання, виявлено низку неточностей, що на практиці призводить до прийняття судом необґрунтованих рішень [2]. Вченою Стояною Т.А. проаналізовано вплив думки дитини при її повернення в контексті Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (2019) [3]. Вчені-практики Гаро Г.О., Зозуля О.В., Поєдинок О.Р., Савицька С.Л., що є членами комітету з сімейного права Національної асоціації адвокатів України, розробили методичні рекомендації щодо спорів про міжнародне викрадення дітей (2021) [4]. Поряд з цим питання про вивезення дитини за кордон під час воєнного стану без дозволу одного з батьків не розглядалися, тому сьогодні це питання набуває неабиякої актуальності.

Постановка завдання. Метою статті є розкриття особливостей правового регулювання вивезення дітей з України в умовах воєнного стану та вирішення спорів щодо їх повернення.

Результати дослідження. Охорона та захист прав дитини є однією з провідних проблем сьогодення у світі. Україна, ратифікувавши Загальну декларацію прав людини [5], Конвенцію ООН про права дитини [6], Конвенцію про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей (далі – Конвенція) [7], Конвенцію про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей [8], Конвенцію про контакт з дітьми [9], Європейську конвенцію про здійснення прав дітей [10] визнала, що захист прав дитини є одним із найважливіших загальнонаціональних пріоритетів нашої держави.

Порядок виїзду дитини за межі України регламентовано Цивільним кодексом України [11], Законом України від 21.01.1994 № 3857-ХІІ «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» [12], Правилами перетинання державного кордону громадянами України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 (далі – Правила) [13]. Зокрема, у частині 3 статті 313 Цивільного кодексу України визначено, що «...фізична особа, яка не досягла шістнадцяти років, має право на виїзд за межі України лише за згодою батьків (усиновлювачів), піклувальників та в їхньому супроводі або в супроводі осіб, які уповноважені ними, крім випадків, передбачених законом» [11]. Законом України від 21.01.1994 № 3857-ХІІ «Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України» передбачено порядок здійснення прав громадян України на виїзд з України та в'їзд в Україну, в тому числі і дітей, що є громадянами України і мають паспорт громадянина України. До того ж цей закон містить вказівку про те, що «... за відсутності згоди одного з батьків виїзд неповнолітнього громадянина України за кордон може бути дозволено на підставі рішення суду (ч. 2 статті 4) [12].

Сам же порядок виїзду дітей з України регламентовано Правилами перетинання державного кордону громадянами України, затвердженими постановою Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 [13]. Зокрема, у п. 3 Правил у редакції станом на 01.03.2020 зазначалося, що виїзд з України громадян, які не досягли 16-річного віку, здійснюється за згодою обох батьків (усиновлювачів) та в їх супроводі або в супроводі осіб, уповноважених ними, зокрема, за нотаріально посвідченою згодою другого з батьків із зазначенням у ній держави прямування та відповідного часового проміжку перебування у цій державі, якщо другий з батьків відсутній у пункті пропуску або без нотаріально посвідченої згоди другого з батьків за наявності певних обставин (наприклад, батько є іноземцем, що підтверджується записом про батька у свідоцтві про народження дитини; пред'явлення свідоцтва про смерть другого з батьків, рішення суду про позбавлення батьківських прав тощо) [13].

Отже, до ведення воєнного стану в Україні існував особливий порядок виїзду дитини за кордон, що передбачав одержання нотаріально посвідченої згоди обох батьків або у випадку відмови – отримання рішення суду про надання дозволу на виїзд дитини за кордон [14, с. 60].

Однак після ведення воєнного стану на території нашої держави постановою Кабінету Міністрів України від 01.03.2022 № 179 «Про внесення змін до пункту 2-4 Правил перетинання державного кордону громадянами України» внесено зміни до Правил і надано право виїзду за межі України дітям, які не досягли 16-річного віку «...в супроводі одного з батьків, баби, діда, повнолітніх брата, сестри, мачухи, відчима або інших осіб, уповноважених одним з батьків письмовою заявою, завіреною органом опіки та піклування, без нотаріально посвідченої згоди другого з батьків та за наявності паспорта громадянина України або свідоцтва про народження дитини...»[15]. Ці зміни призвели до виникнення численних конфліктних ситуацій між колишнім подружжям, адже багато жінок скористалися такою можливістю, вивезли дітей за кордон без відповідної згоди на тимчасовий виїзд, а чоловіки-батьки таких дітей втратили можливість піклуватися за своїх дітей, спілкуватися з ними і впливати на їхній розвиток і виховання.

То чи є таке вивезення дітей під час воєнного стану незаконним? Чи можливе повернення дітей до України?

Варто почати з того, що у чинному законодавстві України не міститься поняття «незаконне вивезення дитини». Аналіз думок вчених і судової практики дає можливість зробити висновок про те, що це поняття зводиться до поняття «неправомірне вивезення» або «утримання дитини» один із батьків за межами країни «постійного місця проживання» цієї дитини. При цьому вивезення дитини одним із батьків без дозволу іншого з батьків не тягне за собою кримінальної відповідальності, передбаченою статтею 146 Кримінального кодексу України. Таким чином, поняття «незаконне вивезення дитини» необхідно вживати в тому випадку, коли таке вивезення суперечить нормам чинного законодавства [2, с. 29].

Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей [7] є основою міжнародною угодою, яка охоплює міжнародне викрадення дітей батьками (незаконне переміщення або утримання дитини) і забезпечує процес, за допомогою якого батьки можуть повернути свою дитину до рідної країни між договірними державами.

У статті 3 цієї Конвенції визначено умови, коли таке переміщення або утримування дитини є незаконним, зокрема, коли порушуються права піклування про дитину, що належать будь-якій особі відповідно до законодавства держави, в якій дитина постійно мешкала до її переміщення або утримування, за умови, що у момент переміщення або утримування ці права ефективно здійснювалися або могли б здійснюватися, якби не переміщення (утримування). При цьому Конвенція чітко визначає, що права піклування включають права, пов'язані з піклуванням будь-якої особи про дитину, в тому числі і право визначати місце проживання дитини [7]. Звідси слідує, що один із батьків не має права одноосібно ухвалювати рішення про зміну місця проживання дитини або переміщення дитини на невизначений час в інше місце, зокрема, вивозити її в іншу державу або не повертати дитину до держави її постійного проживання [4, с. 12].

Конвенція також забезпечує основу для спільної роботи країн у конкретних способах вирішення міжнародних справ про викрадення. Відповідно до Конвенції та постанови Кабінету Міністрів України від 10.07.2006 № 952 «Про виконання на території України Конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей» один із батьків, що має право на піклування над дитиною, може звернутися із заявою про сприяння поверненню дитини з-за кордону на територію України або з заявою про забезпечення реалізації права доступу до дитини до Міністерства юстиції України. Міністерство юстиції України є центральним органом для виконання передбачених Конвенцією функцій для батьків та інших урядів, які беруть участь у справах про незаконне переміщення або утримання дитини. Міністерство юстиції України, як правило, несе відповідальність за допомогу в пошуку викрадених дітей, допомогу в заохоченні мирних рішень по справах про незаконне вивезення дітей і допомогу в забезпеченні безпечного повернення дітей у відповідних випадках.

Механізм повернення дитини до України передбачає звернення за вибором заявника до Міністерства юстиції України для здійснення певних дій, або до судових органів держави, де знаходиться дитина або до центрального органу держави, що виконує функції відповідно до Конвенції (стаття 8, 29 Конвенції) [7].

Якщо один із батьків звертається до Міністерства юстиції України, то цей орган публічної влади наділений правом здійснення певних дій, зокрема: звернення до Державної прикордонної служби України із запитом про отримання інформації про перетинання дитиною державного кордону; звернення до Національної поліції для встановлення місцезнаходження дитини за кордоном; перевірка правильності заповнення та обґрунтованості заяви і наявності необхідних документів, що додаються до неї; надсилання заяви центральному органу іноземної держави; звернення до Міністерства закордонних справ з метою залучення закордонної дипломатичної установи України для вжиття заходів до захисту прав дитини, яка є громадянином України, якщо вона перебуває на території консульського округу, до прийняття рішення про задоволення заяви про повернення дитини тощо [7].

Поряд з цим, на нашу думку, в умовах воєнного стану забезпечення негайного повернення дітей, які були ввезені з території України до країн, що ратифікували Конвенції, є неможливо у зв'язку з певними обставинами.

По-перше, відповідно до Конвенції ООН про права дитини кожна дитина має невід'ємне право на життя (ч. 1 стаття 6), а держави забезпечують у максимально можливій мірі виживання і здоровий розвиток дитини (ч. 2 стаття 6); такий захист і піклування, які необхідні для її благополуччя (ч. 3 стаття 3), при цьому докладаючи зусилля для забезпечення визнання принципу загальної та однакової відповідальності обох батьків за виховання і розвиток дитини, де предметом їх основного піклування – є найкращі інтереси дитини (ч. 1 стаття 18) [1].

По-друге, ці положення знаходять відображення у вітчизняному законодавстві. Зокрема, у статті 3 Конституції України визначено, що «людина, її життя і здоров'я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [16]. Відповідно до Сімейного кодексу України та Закону України від 26.04.2001 № 2402-III «Про охорону дитинства» дитина має право на рівень життя достатній для її фізичного, інтелектуального, морального, культурного, духовного і соціального розвитку, при цьому батьки зобов'язані піклуватися про здоров'я дитини і її розвиток і саме батьки несуть відповідальність за створення таких умов, що є необхідними для всебічного розвитку дитини. Батько і мати мають рівні права та обов'язки щодо дитини, а предметом основної турботи та основним обов'язком батьків є забезпечення найкращих інтересів своєї дитини [17].

Закон України від 26.04.2001 № 2402-III «Про охорону дитинства» визначає забезпечення найкращих інтересів дитини як дії та рішення, що спрямовані на задоволення індивідуальних потреб дитини відповідно до її віку, статі, стану здоров'я, особливостей розвитку, життєвого досвіду, родинної, культурної та етнічної належності та враховують думку дитини, якщо вона досягла такого віку і рівня розвитку, що може її висловити [17].

Ще у п. 54 рішення Європейського суду з прав людини у справі «Хант проти України» (заява № 31111/04) зазначалося, що між інтересами дитини та інтересами батьків повинна існувати справедлива рівновага і дотримуючись такої рівноваги, особлива увага має бути до найважливіших інтересів дитини, які за своєю природою та важливістю мають переважати над інтересами батьків [18]. При визначенні найкращих інтересів дитини в конкретній справі у п. 76 рішення по справі «М.С. проти України» Європейський суд з прав людини вказав дві умови, що слід брати до уваги: 1) збереження зв'язків дитини з сім'єю, окрім випадків, коли доведено, що сім'я непридатна або явно дисфункціональна; 2) забезпечення розвитку дитини в безпечному, надійному і стабільному середовищі та в середовищі, що не є дисфункціональним [19]. Поряд з цим, при визначенні та оцінці найкращих інтересів дитини враховуються погляди та прагнення дитини, її особистість, вік та стать, персональна історія та соціально-культурне тло, турбота, захист і безпека дитини, благополуччя дитини, соціальні контакти дитини з однолітками і дорослими, фактори вразливості, тобто ризики, з якими дитина стикається і можливості захисту, забезпечення її прав і можливостей, наявні в дитини навички та розвиток її здібностей, права і потреби у галузях охорони здоров'я та освіти, розвиток дитини, її поступовий перехід у доросле і самостійне життя, будь-які інші особливі потреби дитини [20]. Таким чином, найкращі інтереси дитини повинні переважати інтереси батьків.

По-третє, частина 2 статті 155 Сімейного кодексу України містить положення про те, що «батьківські права не можуть здійснюватися всупереч інтересам дитини», а частина 2 статті 162 Сімейного кодексу України визначає, що «... дитина не може бути повернута, коли залишення її за попереднім місцем проживання створюватиме реальну небезпеку для її життя та здоров'я...» [21].

Відповідно до Указу Президента України від 24.02.2022 № 64/2022 [22], що введений в дію Законом України від 24.02.2022 № 2102-IX «Про затвердження Указу Президента України «Про введення воєнного стану в Україні»[23] на всій території України введено воєнний стан із 24 лютого, дія якого постійно продовжується [24; 25; 26]. Звідси слідує, що в умовах воєнного стану одним із обов'язків батьків є забезпечення безпеки дитини, створення безпечних умов для її життя, здоров'я та розвитку. Сьогодні в Україні на всій території держави немає безпечного місця, оскільки російські війська ведуть обстріли ракетами різні області України, обстріли артилерією.

Висновки. Вивезення дітей за межі України в умовах воєнного стану не може розглядатися як незаконне у зв'язку з реалізацією обов'язку одного з батьків щодо забезпечення безпеки дитини, піклування про її фізичне, психологічне і моральне здоров'я (батьківської відповідальності за дитину), оскільки таке повернення може порушити фундаментальні принципи прав людини та основних свобод.

Поряд з цим, застосування Конвенції можливе лише після закінчення строку, на який було введено воєнний стан. Тому сьогодні в умовах воєнного стану актуальності набуває здійснення медіації між колишнім подружжям, що має неабияку соціальну цінність і може допомогти врегулювати конфлікт, змінити і відновити взаємостосунки між людьми, забезпечити розвиток їхніх стосунків з дітьми та один з одним, встановити контакт з дітьми, розробити максимально комфортне та взаємовигідне рішення для всіх [27, с.62].

Про важливість сімейної медіації йдеться мова і у статті 13 Європейської конвенції про здійснення прав дітей, де зазначено, що «для недопущення чи розв'язання спорів або для уникнення розгляду судовим органом справи, яка стосується дітей, кожна держава повинна сприяти здійсненню посередництва чи інших способів розв'язання спорів та використання їх для досягнення угоди» [10].

Сімейна медіація є альтернативою врегулювання конфлікту між батьками, гнучким механізмом вирішення проблем участі у вихованні і піклуванні дитини, що може адаптуватися під унікальну ситуацію кожної сім'ї [28, с.328]. Сімейна медіація та залучення медіатора до вирішення конфліктної ситуації може допомогти усунути розбіжності між колишнім подружжям у питаннях, що стосуються дитини (спілкування з дитиною, прийняття участі у вихованні і розвитку дитини) з урахуванням найкращих інтересів дитини.

Список використаних джерел:

1. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
2. Кириченко Т. Правові проблеми незаконного вивезення дитини з країни постійного місця проживання. *Підприємництво, господарство і право*. 2019. № 4. с. 27-31
3. Стоянова Т.А. Вплив думки дитини при її поверненні в контексті Гаазької конвенції про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей. *Часопис цивілістики*. 2019. № 34. doi: <https://doi.org/10.32837/chc.v0i34.174>
4. Спори про міжнародне викрадення дітей /Г. О. Гаро та ін. Х.:ФАКТОР-МЕДІА,2021, 144с.
5. Загальна декларація прав людини від 10.12.1948. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text
6. Конвенція ООН про права дитини від 20.11.1989. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text
7. Конвенція про цивільно-правові аспекти міжнародного викрадення дітей від 25.10.1980. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_188#Text

8. Конвенція про юрисдикцію, право, що застосовується, визнання, виконання та співробітництво щодо батьківської відповідальності та заходів захисту дітей від 19.10.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/973_002#Text
9. Конвенція про контакт з дітьми від 15.05.2003. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659#Text
10. Європейська конвенція про здійснення прав дітей від 25.01.1996. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text
11. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003 № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>
12. Про порядок виїзду з України і в'їзду в Україну громадян України: Закон України від 21.01.1994 № 3857-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3857-12#Text>
13. Про затвердження Правил перетинання державного кордону громадянами України: постанова Кабінету Міністрів України від 27.01.1995 № 57 (в редакції на 01.03.2020). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/57-95-%D0%BF/ed20200301#Text>
14. Юровська Г., Даценко В. Врегулювання тимчасового виїзду дитини за кордон через призму дотримання принципу «забезпечення найкращих інтересів дитини». *Слово національної школи суддів України*. 2019. № 2 (27). с. 58-76.
15. Про внесення змін до пункту 2-4 Правил перетинання державного кордону громадянами України: постанова Кабінету Міністрів України від 01 березня 2022 року № 179. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/179-2022-%D0%BF/ed20220313#Text>
16. Конституція України від 28.06.1996 № 254к/96-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text>
17. Про охорону дитинства: Закон України від 26.04.2001 № 2402-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2402-14#Text>
18. Case of Hunt v. UKRAINE (Application no. 31111/04). Judgment European Court of Human Rights, 7 December 2006. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-78410>
19. Case of M.S. v. UKRAINE (Application no. 2091/13). Judgment European Court of Human Rights, 11 July 2017. URL: <https://hudoc.echr.coe.int/eng?i=001-175140>
20. Найкращі інтереси дитини у цивільному провадженні (серія методичних рекомендацій «Адвокат дитини») / Г. О. Гаро, О.М. Спектор, С.А. Савицька та ін. Харків: Фактор, 2020, 96 с.
21. Сімейний кодекс України: Закон України від 10.01.2002 № 2947-III. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14#Text>
22. Про введення воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 24.02.2022 № 64/2022. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/64/2022#Text>
23. Про затвердження Указу Президента України "Про введення воєнного стану в Україні":
24. Закон України від 24.02.2022 № 2102-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2102-20#Text>
25. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 14.03.2022 № 133/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/133/2022#n5>
26. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 18.04.2022 № 259/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/259/2022#n5>
27. Про продовження строку дії воєнного стану в Україні: Указ Президента України від 17.05.2022 № 341/2022 URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341/2022#n5>
28. Демчук А., Борис І. Використання процедури медіації у вирішенні сімейних конфліктів на основі аналізу норм національного та міжнародного законодавства. *Історико-правовий часопис: науковий журнал*. 2019. № 1 (13). С.61-65
29. Медіація у професійній діяльності юриста : підручник / авт. кол.: Т. Білик, Р. Гаврилюк, І. Городиський [та ін.]; за ред. Н. Крестовської, Л. Романадзе. Одеса : Екологія, 2019. 456 с.

